

Elena Kocai

Socialinė benamių atskirtis ir jos formavimasis

Santrauka. Straipsnyje analizuojamas benamių atskirties procesas ir jo etapai, nagrinėjami pagrindiniai atskirties formavimosi lygmenys ir veiksniai. Parodoma, kad benamių atskirtį lemia ne tik jų sunki materialinė padėtis ir nutrūkę socialiniai ryšiai, bet ir nepakankamai efektyvi valstybės socialinė politika bei pačių benamių asmeninės dvasinės savybės, lemiančios jų stigmatizaciją ir atstūmimą. Socialinė benamių atskirtis yra dvipusis procesas: viena vertus, ją sąlygoja paties žmogaus asmenybės struktūra ir elgsena, kita vertus – socialinė aplinka, kurioje jis gyvena.

Pagrindiniai žodžiai: *benamiai, socialinė atskirtis, socialinė politika.*

Key words: *homeless, social exclusion, social policy.*

Įvadas

Tarptautinė patirtis rodo, kad *socialinė atskirtis* tampa aktualia problema ne tik besivystančiose, bet ir gilias demokratines tradicijas turinčiose visuomenėse. Todėl pastaraisiais dešimtmečiais Europos Sąjungoje, o keletą metų – ir mūsų šalyje, šiam reiškiniui skiriamas ypatingas dėmesys.

Socialinės atskirties sąvoka yra santykinė ir priklauso nuo konkretaus laiko bei aplinkybių. Politiniame ir moksliniame diskurse socialinė atskirtis dažnai tapatinama su skurdu (Townsend 1979). Tai nėra pilnas ir tikslus atskirties sąvokos apibrėžimas, nes ji susijusi ne tik su materialiniu nepriteklumi, bet ir kitais aspektais – asmenybės būdo ypatumais, santykių tarp individo ir visuomenės kokybe, stigmatizacijos procesais. Taigi atskirtis yra daugiamačis reiškinys, kuris kartu apima ir visuomenines vertybes, ir asmenines savybes (Silver 1994), yra susijęs ir su procesais, ir jų padariniais (Kasat-

kina, Leončikas 2003). Individų atskirtis pasireiškia tuo, kad jie atskiriami (arba savo noru atsiskiria) nuo šeimos, aktyvios visuomeninės veiklos, darbo rinkos, materialinių ir kultūrinių vertybių (Understanding Social Exclusion 2002). Jų socialiniai saitai silpnėja, jie vis toliau nutolsta nuo įprastų žmogiškų vertybių. Todėl socialinė atskirtis, viena vertus, visada atspindi tam tikrus sociume vykstančius marginalinius procesus, kurie silpnuosius visuomenės narius gramzdina į skurdą, neviltį ir pasyvumą, kita vertus, griauja demokratinės visuomenės pamatus, gimdo nihilizmą ir priešišumą.

Po nepriklausomybės atgavimo tarp socialinę atskirtį patyrusių gyventojų vis labiau reiškiasi būsto neturintys ar jį praradę žmonės – *benamiai*. Sovietmečiu benamystė kaip socialinis reiškinys oficialiai nebuvo pripažįstama, tad ir mokslinėje literatūroje ši problema nebuvo atspindima. Duomenys apie

gyvenimo lygi, nedarbą, skurdo ribą, kainų kėlimą buvo neskelbiami arba skelbiami ne visi (Čiužas 2004; 13). Be to, benamiai ir kiti asocialūs asmenys būdavo persekiojami remiantis tuo metu galiojančiu Baudžiamuoju Kodeksu, teisiami arba prievartos metodais izoliuojami nuo visuomenės ir apgyvendinami uždaro režimo įstaigose. Eliminuojuant benamius iš viešosios erdvės, benamystės problema nebuvo išspręsta. Šiandien situacija yra kitokia. Mūsų visuomenės socialinėje struktūroje jau oficialiai išskiriamos įvairios marginalinės žmonių grupės, tarp kurių yra ir benamiai.

Daugelyje šalių benamyste susidomėta jau prieš kelis dešimtmečius, ir šiandien ji tapo svarbiu socialinės atskirties teorinio diskurso klausimu. Pabrėžiami socialiniai, psichologiniai, ekonominiai, teisiniai šio reiškimo aspektai. Pastebėta, kad būsto praradimas, pragyvenimo lėšų neturėjimas anksčiau ar vėliau pakerta asmenybės socialinio aktyvumo motyvus, iššaukia nusivylimą, skatina pasitraukimą į visuomeninio gyvenimo pakraštį. Benamiu tapęs žmogus visiškai arba iš dalies eliminuojamas iš jam įprastos dvasinės, socialinės, ekonominės erdvės. Teigiama, kad benamių atskirtis – tai kraštutinė socialinės atskirties forma (Ravenhill 2000; 2).

Nepaisant to, kad atskirties tematika domimasi jau seniai, socialinė atskirtis yra esminis benamių gyvenimo aspektas, kuris iki šiol nėra dar pilnai atskleistas ir teoriškai įvertintas. Todėl siekiant užkirsti kelią benamių skaičiaus augimui ir sušvelninti skaudžias benamystės pasekmes, būtina toliau tirti ir pažinti šį reiškinį. Šio *straipsnio tikslas* – ištirti benamių socialinės atskirties formavimosi lygmenis ir veiksnius. *Tyrimo objektas* – socialinė benamių atskirtis. *Tyrimo metodai* – literatūros (mokslinės, publicistinės, statistikos) šaltinių analizė, pusiau struktūruotas interviu su benamiais¹.

Tapsmas benamiu ir benamių atskirties procesas

H. Spenceris pažymėjo, kad žmonijos raidai būdinga slinktis nuo pirmykščio būvio (kur nėra ryškaus pozicijų ir vaidmenų pasidalinimo) į brandesnes formas, kur žmonės tampa kariais, gamintojais, kriminalistais, mokslo atstovais. Šiuolaikinių marginalų būklė yra tarsi atvirkščias visuomenės raidos procesas – einama atgal: prarandamas anksčiau turėtas vaidmuo, iškrentama iš namų aplinkos, šeimos, darbo rinkos, įsikuriama keistoje, netinkamoje pagal šiuolaikines būsto ir higienos normas vietoje.

¹ 2007 m. straipsnio autorė atliko kokybinį sociologinį tyrimą, kurio metu, naudojant pusiau struktūruoto interviu metodą, buvo apklausta 20 benamių. Tyrimas apėmė Vilniaus ir Klaipėdos miestų, Trakų rajono (Kariotiškių sąvartyno) benamius. Informantų pasirinkimas – išankstinis; buvo atsižvelgiama į pagrindinį kriterijų – gyvenamąją vietą. Pagal tai išskirtos trys benamių grupės: nakvynės namų, sąvartynų ir gatvės benamiai. Interviu buvo atliekami nakvynės namuose, stotyse, parkuose, sąvartyne. Straipsnyje šio tyrimo duomenys atskirai neanalizuojami. Daugiausia dėmesio skiriama teoriniams socialinės benamių atskirties aspektams, todėl tyrimo medžiaga pateikiama tik tam tikrų pastebėjimų forma (plačiau apie tyrimo rezultatus galima pasižiūrėti: Kocai, Elena. 2007. *Socialinė benamių atskirtis ir jos formavimosi veiksniai*. Daktaro disertacija. Vilnius: STI, VU.).

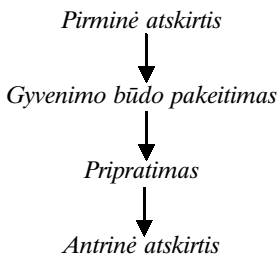
Kalbant apie benamystę, reikia akcentuoti, kad tai ne tik statinė gyvenimo situacija, bet ir ilgas, komplikuotas, dinamiškas procesas. Benamystė, pasirinkdama savo „aukas“, neatsižvelgia nei į amžių, nei į šeimyninę padėtį, nei į lytį, nei į seniau turėtą statusą. *Tapsmas benamiu* parodo, kaip žmogus netenka namų aplinkos, tampa benamiu, įsitraukia į benamišką gyvenimo būdą.

Socialinė atskirtis yra tiesiogiai susijusi su tapsmu benamiu. Tačiau tapsmas benamiu ir socialinė atskirtis yra skirtingi socialiniai procesai: žmogus pradžioje tampa benamiu ir tik vėliau patiria socialinę atskirtį. *Socialinė benamių atskirtis* – tai daugiamatis procesas, susijęs su laipsnišku jų at(si)skyrimu nuo socialinės aplinkos. Tyrimai rodo, kad marginalinė benamių grupė visose šalyse dėl savo elgesio ir gyvenimo būdo atsiskiria nuo bendros socialinės struktūros (Oliwa-Ciesielska 2004). Ilgainiui benamiai nutolsta nuo pilietinio dalyvavimo, daugiau ar mažiau atsiriboja nuo pareigų ir atsakomybės, tampa paženklinti marginalumu. Jie netenka paskatų ir įgūdžių aktyviai dalyvauti viešajame gyvenime, negali palaikyti įprastos socialinės sąveikos. Viso to galutinis rezultatas – benamių izoliacija nuo vyraujančių socialinių, ekonominių, politinių, kultūrinių galimybių, kurias siūlo visuomenė. Kaip rašė G. Simmelis, „vargšas yra šalia grupės“ (Simmel 2007; 168).

Tiesa, yra nuomonių, kad šių žmonių atskirtis nuo visuomenės prasideda jiems dar netapus benamiams – vaikystės arba jaunystės laikotarpiu (Ravenhill 2000; 9). Pasaulyje plačiai paplitęs požiūris, kad asocialaus elgesio formavimuisi turi įtakos anks-

tyvosios vaikystės patirtis ir susiformavę socializacijos modeliai. Jeigu asmenybė jau raidos pradžioje patenka į asocialios subkultūros poveikio zoną, tai visiškai natūralu, kad ji gali perimti tokias vertybes ir elgesio normas, kurios prieštarauja vyraujančiai vertybių sistemai. Iš nepalankių asmenybės formavimosi sąlygų šeimoje tyrinėtojai (S. Glueck, R. Dembo, N. Janulaitienė) dažniausiai išskiria šias: nepilna ir nedarni šeima, alkoholio ir narkotikų vartojimas šeimoje, nuolatiniai tėvų konfliktai, skurdas šeimoje, nesėkmės moksluose, ryšiai su nusikalstamu pasauliu, sveikatos problemos, emocinių ryšių tarp tėvų ir vaikų nepastovumas bei emocinė deprivacija. Visi minėti faktoriai gali pasireikšti tiek atskirai, tiek kartu. Žmogus laipsniškai perima asocialaus elgesio vertybes, jo savęs kūrimo procesas virsta savęs socialiniu naikinimu, kurio pasekmė – fizinė, moralinė ir socialinė degradacija. Pavyzdžiui, rusų psichologai J. Antonianas, S. Borodinas kelia prielaidą, kad vaikystėje atsiradęs kitų žmonių vengimas vėliau gali nulemti valkatavimo formavimąsi (Антонян, Бородин, Самовичев 1982; 3-15). Valkata vengia bet kokių artimesnių ryšių su kitais žmonėmis, ir kai tik tokie ryšiai pradeda formuotis, atsiradusį nerimą jis pašalina pasitraukimu – gyvenamosios vietos pakeitimu. Šioje teorijoje daugiausia akcentuojamos individų savybės. Mūsų nuomone, reikia atsižvelgti ir į išorinės aplinkos sąlygas. Sakykim, sovietmečiu daugelis žmonių prarado arba tiesiog neįgijo tų charakterio, būdo bruožų, be kurių gyvenimas laisvos rinkos sąlygomis neįmanomas arba pasmerktas nepasisekimams.

Be jokios abejonės, benamių atskirtis susiformavo ne šiandien ir ne vakar, ji turi glaudų ryšį su marginaline mikroaplinka vaikystėje bei socializacijos „defektais“. Vėliau atskirties procesas vyksta žmogui jau tapus benamiu. Lenkų tyrinėtojos M. Oliwa-Ciesielskos teigimu, socialinę benamių atskirtį kaip procesą sudaro keturi etapai (Oliwa-Ciesielska 2004; 33) (žr. 1 pav.):

1 pav. **Socialinės benamių atskirties procesas ir etapai**

Glaustai apžvelkime šiuos keturis etapus.

1. *Pirminė atskirtis* – tai būsto ir šeimos praradimas. Namų neturėjimas yra pagrindinis benamių bruožas, kuris juos išskiria iš kitų marginalų. Tad socialinės benamių atskirties pagrindą visų pirma sudaro namų, pastovios gyvenamosios vietos praradimas ar neturėjimas. Namai – tai ne tik patogumai, saugi vieta, bet, G. Bachelard'o žodžiais, namai yra aiškiai privilegijuota būtis. Čia mes randame prieglobstį, prisiminimus, suvokiame ypatingą intymumo vertę (Bachelard 1993; 322). Jie leidžia žmonėms išsaugoti savo savastį, suteikia saugumo ir jaukumo jausmą. Būsto neturėjimas įtakoja normalią žmogaus raidą, neigiamai vei-

kia jo fizinę ir psichinę būklę, stabdo kultūrinę raidą, jėgų regeneraciją. Neturėdami namų, benamiai jaučia ne tik diskomfortą materialinių poreikių patenkinimo požiūriu. Jie praranda socialinę interakciją (bent artimiausioje grupėje – šeimoje), tapatumą, kultūrinius ženklus, emocinį ir moralinį stabilumą. Šie žmonės lieka šalia visuomenės, dažnai atstumtieji, „kitokie“. M. Valančius pabrėžia benamių nuolatinį klajojimą, gyvenimą svetimoje erdvėje. Jis rašo: „Tačiau ubagai yra didžiai nelaimingi, nes visuomet turi būti keleiviais, kur galvą priglausti neturinčiais... Nakvynę kur gavę, turi gulėti ar ant plikos žemės it šuniukas, ar pas pečių ant siauro, trumpo ir miklaus suoloelio... Visi ubagai nori įgyti bent kokią palaikę trobelę, kurioj galėtų pasidėti. Tos negaudami, įtiekia sau vežimėlius, kuriuos skaito už gyvenimą savo“ (Valančius 1972; 123).

2. *Gyvenimo būdo pakeitimas* – tai pakeičiamas į kitokią, nepažįstamą individui situaciją, kuriai jis nebuvo pasiruošęs. Prasižada naujos situacijos apibrėžimas. Žmogus ją vertina kaip laikiną ir dar pilnai nesutapatina savęs su benamių aplinka. Jis priverstas nakvoti skirtingose vietose, bet įsitikinęs, kad gali pakeisti savo gyvenimą, nors ir negrįš į šeimą, su kuria ryšiai yra beveik nutrūkę. Šiame etape palaiapsniui formuojasi benamiško gyvenimo refleksai ir įpročiai. Žmogus slepia nuo visų savo laikiną gyvenamąją vietą, artimiau bendrauja su kitais benamiais. Svarbu tai, kad žmogus vis dar nepraranda vilties išsiveržti iš vaikataavimo gnaužtų.

3. *Pripratimas* – tai individo pripratimas prie benamiško gyvenimo. Žmogus jau

įtrauktas į benamių aplinką, yra jos struktūrinė dalis. Jis perpranta benamių hierarchijos sistemą, pažįsta daugelį panašaus likimo asmenų, įsisąmonina benamių elgesio taisyklės. Žino, kur galima pernaktoti, gauti maisto ir drabužių. Šiame etape jau pastebimas savęs identifikavimas su benamio statusu, priimamas valkatos, bastūno vaidmuo. Išgyvendamas šį etapą, žmogus beveik neturi realių galimybių savarankiškai rasti išeitį iš esamos situacijos.

4. *Antrinė atskirtis* – visiškai arba dalinis santykių su visuomene ir jos institucijomis nutraukimas, individo išitvirtinimas izoliuotame gyvenime. Benamiai jau yra praradę bet kokią motyvaciją bandyti keisti savo gyvenimą. Jų ambicijos ir planai orientuoti tik į laikino prieglobsčio paieškas. Šiame etape žmogus jau nebesugeba savarankiškai funkcionuoti visuomenėje – benamių aplinka, skurdi, suprimityvinta, apribota elementariausių poreikių, per daugelį valkatavimo metų sumažino jo reakcijas ir sugebėjimus. Tiesa, tai nereiškia, jog žmogus, būdamas ilgalaikiu benamiu, negali pradėti normalaus gyvenimo, tiesiog šiuo atveju jam būtina profesionali psichoterapinė pagalba.

Socialinė benamių atskirtis kaip dvipusis procesas

Benamių atskirtis vyksta dviem tarpusavyje susijusiais aspektais – per *atskirtį* ir *savęs atskirtį*. Būtent tai turėjo omeny Nobelio premijos laureatas ekonomistas A. Senas, išskirdamas „aktyvią“ (angl. *active exclusion*) ir „pasyvią“ (*passive exclusion*) atskirtį (Sen 2000; 14). *Aktyvi atskirtis* (arba

atskirtis) – tai išoriniai veiksniai (valstybės institucijų ar visuomenės narių veiksmai), atstumiantys benamius nuo jų dalyvavimo visuomenės gyvenime. *Pasyvios atskirties* nuo visuomenės mechanizmas susijęs su benamių *savęs atskirtimi* (*self-exclusion*). *Savęs atskirtis* – tai pačių benamių asmeninių savybių, elgsenos, gyvenimo būdo ypatumai, kurie veda link šios būklės.

Kaip teigia XX a. egzistencinės filosofijos atstovas A. Camus, „Kirminas lindi žmogaus viduje. Ten ir reikia jo ieškoti. Reikia suprasti ir pasekti tą pražūtingą žaidimą, kuris verčia bėgti nuo aiškumo egzistencijos akivaizdoje į šviesos užribius“ (Camus 2002; 114). Pasak šio autoriaus, socialinės atskirties pasireiškimo formų priežasčių reikia ieškoti ne tik visuomenėje, bet ir žmogaus viduje. Daugybėje gyvenimo situacijų žmogus pats priima sprendimą ne(be)dalyvauti, atsiskirti, izoliuotis nuo tam tikros veiklos, sustabdyti savo narystę tam tikroje grupėje. Tarkim, žmogus gali pasirinkti, kad taps ekonomiškai neaktyvus arba kad nebalsuos politiniuose rinkimuose. Kalba eina apie savanorišką atskirtį.

Tiesa, galima remtis prielaida, kad savanoriško atsiskyrimo nebūna, jis yra tik tariamai savanoriškas. Sakykim, kai žmogus, praradęs būstą, nebesivargina laikytis visuotinai priimtų bendravimo, elgesio, švaros taisyklių. Jį galima kaltinti, kad jis pats pasirenka tokią atskirties kelią, nesiekia veiklos, padedančios integruotis į visuomenę. Pažvelgus giliau, neretai paaiškėja, kad jo atsiskyrimas, įvertinant galimus ekonominius, politinius, teisinius, kultūrinius barje-

rus, greičiau yra padiktuotas adaptacinių gebėjimų nei išskirtinio noro prisiimti socialiai atskirtojo, atstumtojo vaidmenį. Tais atvejais, kai žmogus atsitraukia iš tiesų savanoriškai, galima kalbėti apie socialinę izoliavimąsi, o ne atskirtį. Mūsų nuomone, vis dėlto socialinė atskirtis yra dvipusis procesas, kurį derėtų analizuoti kompleksiskai. Nepriklausomai nuo to, ar visuomenė, ar pats individas at(si)skiria savanoriškai, priverstinai ar nesąmoningai.

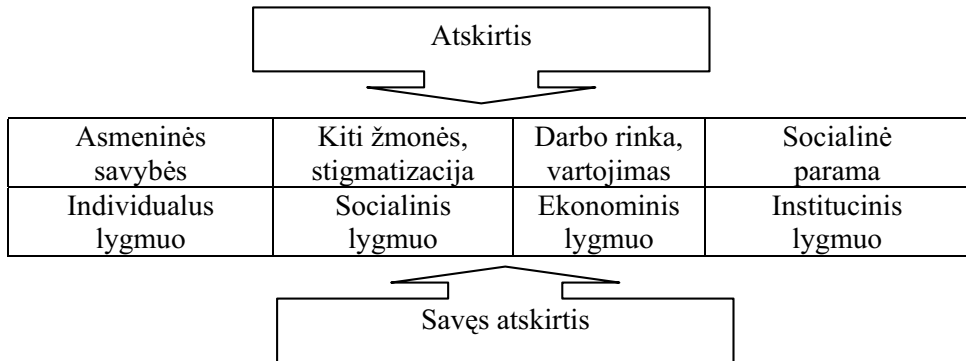
Benamių atskirties lygmenys ir veiksniai

Mokslinėje literatūroje pateikiami skirtingi *socialinės atskirties lygmenys*. Pavyzdžiui, viena labiausiai pasaulyje paplitusių socialinės atskirties tipizacijų (Didžiosios Britanijos mokslininkų T. Burchardo, A. Karisto siūloma koncepcija) yra keturnarė – atskirtis pasireiškia vartojimo, gamybos, politinio įsipareigojimo ir socialinės sąveikos srityse (cit. iš: Mikulionienė 2005; 29). Yra nemažai tyrinėtojų, kurių netenkinama tokia apibendrinta socialinės atskirties tipizacija. Vokiečių tyrinėtojas M. Kronaueris išskiria šešias atskirties dimensijas: 1) atskirtis nuo darbo rinkos, 2) ekonominė atskirtis, 3) kultūrinė atskirtis, 4) atskirtis kaip socialinė izoliacija, 5) erdvinė atskirtis, 6) institucinė atskirtis (Kronauer 1996; 61-64). Lenkai S. Golinowska ir P. Broda-Wysockis pateikia aštuonis išsamius socialinės atskirties lygmenis: politinį, institucinį, ekonominį, socialinį, kaimynystės, asmeninį, erdvės ir grupės (Golinowska, Broda-Wysocki 2005; 37). Savaip pa-

traukli abstrakti E. Alardto trinarė gerovės koncepcija, kurios esminiai elementai įvardijami šiomis sąvokomis: „turėti“ – turimi omenyje „vartotojiški“ poreikiai, materialiniai išteklių ir pajamas kurianti veikla, „mylėti“ – turimi omenyje socialiniai ištekliai: asmens socialinių ryšių su šeima, draugais, bendruomene stiprumas/ silpnumas, „būti“ – turimi omenyje sociodvasiniai ištekliai: tapatumo, susijusio su elgesio normomis, vertybėmis, socialiniu prestižu, gyvenimo filosofija, apibrėžtumais/neapibrėžtumais (Cituota iš: Ершов, Хайруллина 2004; 64).

Kalbant apie benamių atskirtį, galima teigti, kad šie žmonės dėl savo vaidmenų ir statuso atsiskiria nuo bendros socialinės struktūros įvairiais lygmenimis, kurie yra susiję tarpusavyje ir įtakoja vienas kitą. Socialinė atskirtis dažniausiai pasireiškia, kai vienu metu benamis žmogus yra veikiamas kelių veiksnių. Šiame straipsnyje benamių socialinės atskirties mechanizmai tiriami pasitelkus lenkų tyrinėtojos M. Oliwa-Ciesielskos siūlomus lygmenis: *individualų, socialinį, ekonominį ir institucinį* (Oliwa-Ciesielska 2004; 29-32). Manome, kad minėti lygmenys ir juose išskirti konkretūs veiksniai formuoja socialinę benamių atskirtį. Benamių at(si)skyrimas nuo visuomenės individualiu, socialiniu, ekonominiu ir instituciniu aspektais pavaizduotas 2 paveiksle.

Aptarkime kiekvieną lygmenį atskirai. *Individualaus lygmens* tyrimo aspektas apibūdina benamių asmenines savybes, vertybines nuostatas ir elgseną konkrečioje visuomenėje. Manome, kad šie veiksniai, jų

2 pav. Socialinė benamių atskirtis

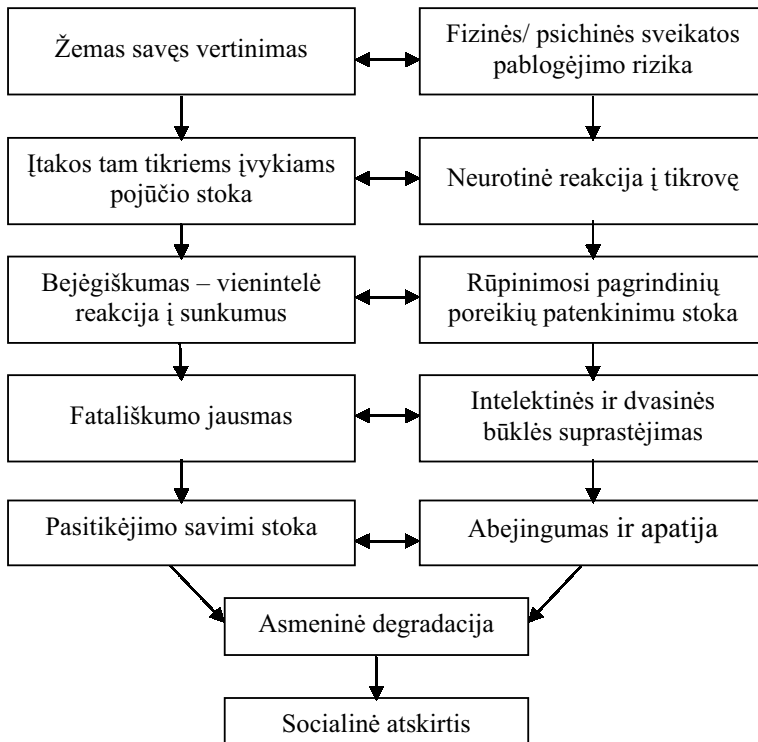
tarpusavio sąveika turi lemiamos įtakos atskirtį patiriančios asmenybės genezei. Individualiame atskirties lygmenyje daug dėmesio skiriama psichologiniams dalykams, nes, pasak A. Giddenso, sociologija, norėdama paaiškinti išankstinių nusistatymą ir diskriminaciją, negali neįvertinti psichologinio aspekto (Giddens 1987). Šiuo atveju mums svarbu, kaip vidinis psichologinis pasaulis įtakoja žmogaus socialinį gyvenimą, ir priešingai.

Kiekvienai rizikos grupei priklausantis asmenys pasižymi tam tikromis socialinėmis charakteristikomis: gyvenimo būdu, elgsenos ir bendravimo su kitais žmonėmis ypatumais, moralinėmis nuostatomis ir vertybių sistema. Marginalams (tarp jų ir benamiams) būdingi tam tikri asmenybės sutrikimai, tačiau sunku nustatyti, kiek tai yra priežastis, o kiek – jų padėties pasėkmė. Tam būtini papildomi tyrimai. Motyvacijos stoka, nepasitikėjimas savimi ir kitais, identi-

fikavimasis su žemiausio sluoksnio atstovais, antivertybių sistema bei kiti bruožai stichiskai sudaro tą giluminį psichikos sluoksnį, kuris žmones daro pažeidžiamus visais požiūriais. Socialinės atskirties veiksniai individualiu aspektu, greta kitų veiksnių, slypi konkrečiose situacijose, kai žmonės jaučia baimę, bejėgiškumą, depresiją, yra priešiško ar apatijos būsenos. Tai iliustruoja 3 paveikslas².

Schemoje parodoma, kaip kartu su socialinės pozicijos kaita visuomenėje vyksta ir žmogaus asmenybės pokyčiai. Benamiai su namais praranda savo ambicijas ir vertės jausmą. Atsiranda gyvenimo beprasmiškumo jausmas, mažėja aktyvumas ir rūpinimasis savimi. Žmogus pradeda gyventi šia diena ir negalvoja apie ateitį. Nesilaiko visuomeninei įprasto gyvenimo, atsitraukia nuo įvairių institucijų. Individas jau nesistengia keisti savo būklės. Tampa abejingas sau, sa-

² Schema sudaryta remiantis šaltiniu: Oliwa-Ciesielska, Monika. 2004. *Piėtno nieprzyzypisania*. Poznań: Uniwersytet im. A. Mickiewicza: 29.

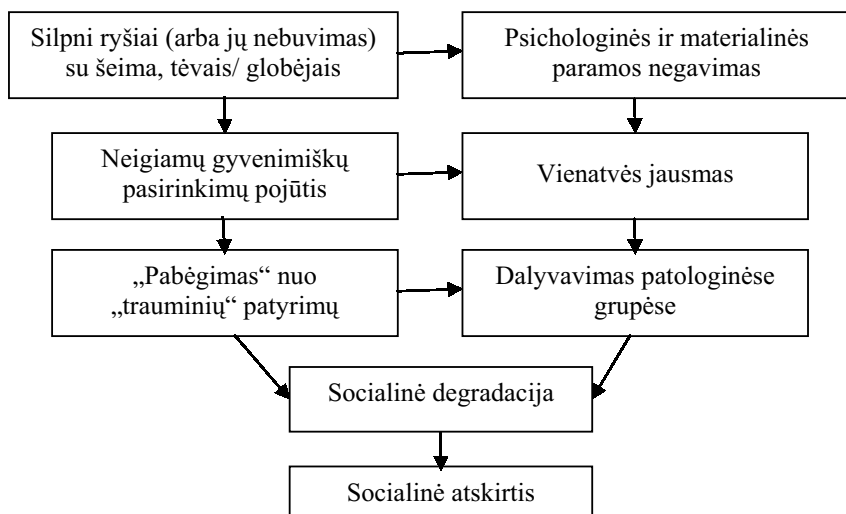
3 pav. Socialinė benamių atskirtis: individualus lygmuo

vo kūnui, praranda savikritiką, norą rūpintis savo fizine ir dvasine sveikata. Atsiranda minimalistinis pasitenkinimo jausmas, pagrindiniai poreikiai sumažėja iki miego ir maisto. Jis pripranta prie nepritekliaus, labdaros, elgetavimo, šiukšlių konteinerių. Žmogus degraduoja visais aspektais ir taip lieka vienas, už visuomenės ribų, niekam nereikalingas, net sau pačiam.

Socialinė benamių atskirtis siejama su visuomenės propaguojamų vertybių ignoravimu ir benamių grupei būdingų nuostatų įsitvirtinimu. Benamystė, ypač ilgalaikė, sąlygoja žmonių vertybinių nuostatų skurdu-

mą. Benamių gretose formuojasi (arba jau yra suformuota) ne vertybinė orientacija, o greičiausiai savotiška antivertybių sistema, realiai pasireiškianti asocialia elgsena. Svarbiausia problema – nepripažinimas ydingos benamiškos aplinkos ir nenoras iš jos ištrūkti. Benamio vaidmens priėmimas, pesimistinis požiūris į ateitį, motyvacijos stoka keisti savo gyvenimą, viena vertus, padeda šiems žmonėms išgyventi sociumo užribyje. Kita vertus, panaikina jų galimybes ištrūkti iš socialinio dugno.

Socialinių santykių atskirtis yra viena svarbiausių atskirties dimensijų. Benamių

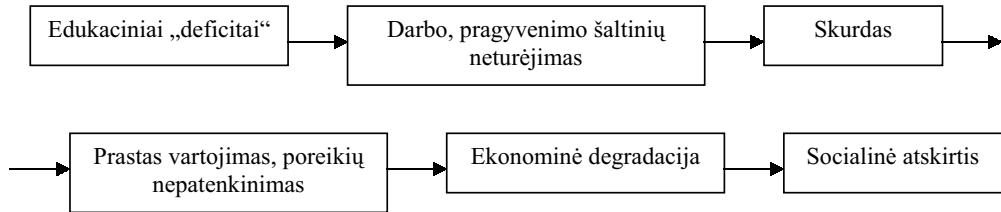
4 pav. Socialinė benamių atskirtis: socialinis lygmuo

atskirtis *socialiniame lygmenyje* pavaizduota 4 paveiksle³.

Socialinėje erdvėje santykiai tarp žmonių yra daugiausia nulemti socialinių vaidmenų ir padėčių visuomenėje. Vienodo statuso grupių nariai pripažįsta ir vertina bendrus interesus ir riboja savo santykius su tais, kurie nuo jų skiriasi. Benamių santykiai įgauna ypatingą kokybinį aspektą. Jie dalyvauja socialiniame visuomenės lauke, tik kitokių ryšių tinkle. Benamiai miestų erdvėje sukuria bendriją su savomis bendravimo taisyklėmis ir normomis. Benamiai gali pretenduoti ne į „fasadines erdves“, o į „užkulisius“, vidinius kiemus (E. Goffmano sąvokos), kurie dažnai yra apleisti, neišryškinti. Pasak A. Vosyliūtės, jei visuomenę su-

prasime kaip dinamiškų santykių tinklą (toks požiūris gyvuoja dar nuo G. Simelio laikų), kintantį, nesibaigiantį procesą, tai marginalai nėra nei veiklūs bendruomenės dalyviai, nei žmonių tarpusavio santykių kūrėjai, skatinantys įvairių struktūrų plėtotę (Vosyliūtė *et al.* 2004; 5). Marginalai (tarp jų ir benamiai) yra sociumo dalis, tačiau, skirtingai nuo kitų socialinių grupių, jiems būdingi „silpni“ asmeniniai ir visuomeniniai ryšiai. Jiems būdinga ne vyravimo, bet paklusniųjų padėtis. Prastas benamių socialinis tinklas slopina jų ryšius su kitais žmonėmis ir izoliuoja juos visuomenės, stiprina jų marginalizaciją. Taigi socialinių ryšių ribotumas arba jų praradimas, socialinių poreikių nepatenkinimas, pažymėjimas stigmatos

³ Schema sudaryta remiantis šaltiniu: Oliwa-Ciesielska, Monika. 2004. *Pietno nieprzypisania*. Poznań: Uniwersytet im. A. Mickiewicza: 30.

5 pav. Socialinė benamių atskirtis: ekonominis lygmuo

ženklų sąlygoja benamių atskirties formavimąsi.

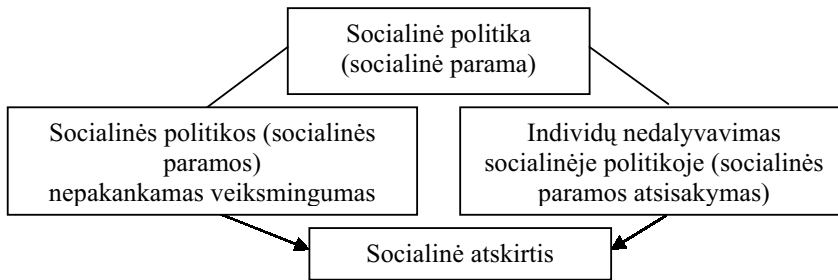
Ekonominiame lygmenyje dėmesys skiriamas benamių vietai darbo rinkoje, užimtumui, gaunamoms pajamoms, gyvenamosios aplinkos sąlygoms, pagrindinių poreikių patenkinimui. Atskirtis ekonominiu aspektu pavaizduota 5 pav.⁴ Weberiški „gyvenimo šansai“⁵, determinuoti turimos galios, lemia individo statusą ir padėtį visuomenėje. Vienas iš pagrindinių šios padėties aspektų yra žmogaus galimybės ir potencialios rinkoje, kurios leidžia įgyvendinti „poreikius, norus ir interesus tam tikruose kontekstuose“ (Valantiejus 2007; 46). Pagal libertarinės visuomenės teorijas (R. Nozickas, F. Hayekas), rinkos veikimo rezultatai negali būti nei teisingi, nei neteisingi: tiesiog rinkoje yra laimėtojai ir pralaimėtojai (Hayek 1998). Pirmiesiems rinkos veikimo pasekmės yra geros, antriesiems – blogos. Žmonėms, neturintiems nuolatinės gyvenamosios vietos, dažniausiai neįmanoma konkuruoti lygiomis sąlygomis. Todėl esant ne-

lygybei švietimo, darbo ir vartojimo sferose vyksta žmonių diferenciacija į „stipruosius“ ir „silpnuosius“. Suprantama, kad šioje situacijoje benamiai yra „silpnieji“. Jie patiria ekonominę atskirtį ir gamybos, ir vartojimo atžvilgiais. Nedalyvavimas darbo rinkoje ir žemas gyvenimo lygis benamių gyvenimą daro neveiksmingą, riboja jų galimybes, gyvybinius poreikius ir atskiria juos nuo kitos visuomenės dalies.

Institucinis lygmuo parodo valstybės institucijų ir organizacijų socialinės paramos būdus ir jų veiksmingumą sprendžiant socialinės atskirties problemą. Pastaraisiais metais šalyje buvo įgyvendintos įvairios socialinės politikos programos ir projektai. Vis dėlto reikia pripažinti, kad jie buvo trumpalaikiai ir nesukėlė sisteminių pokyčių. Toliau išlieka skurdo, būsto, sveikatos priežiūros ir kitos problemos. „Skurdo mažinimo Lietuvoje strategijoje“ buvo numatyta santykinio skurdo lygį sumažinti nuo 16 proc. iki 13 proc. (Skurdo mažinimo Lietuvoje strategija 2000). Tačiau, kaip rodo Statisti-

⁴ Schema sudaryta remiantis šaltiniu: Oliwa-Ciesielska, Monika. 2004. *Piėtno nieprzypisanie*. Poznań: Uniwersytet im. A. Mickiewicza: 31.

⁵ *Gyvenimo šansai* (terminas, pradėtas vartoti XX a. pirmoje pusėje vokiečių sociologo M. Weberio) labiausiai susiję su būstu, išsimokslinimu, darbu ir sveikata.

6 pav. Socialinė benamių atskirtis: institucinis lygmuo

kos departamento duomenys, santykinio skurdo lygis Lietuvoje per šį laikotarpį ne tik nesumažėjo, bet ir padidėjo – 2005 m. santykinis skurdas mūsų šalyje siekė 17 proc. Tai rodo, kad šalyje vykdoma skurdo mažinimo politika nėra itin veiksminga. Atlikus ekspertų apklausą padaryta išvada, kad skurdo mažinimo politika yra per daug pasyvi, jai būdinga per didelė orientacija į socialinių perskirstymą, o ne ekonomikos plėtojimą (Skurdo būklės Lietuvoje 2001 metų pranešimas 2001; 39). Didžiąja dalimi dabartinė socialinė politika nukreipta į jau esamų problemų sprendimą ir silpna prevenciniu aspektu. Tad trūkumų turinti ir nepakankamai efektyvi valstybės vykdoma socialinė politika negali veiksmingai įtakoti socialinės atskirties ir marginalizacijos procesų. Institucinio lygmens poveikis benamių atskirčiai pavaižduotas 6 paveiksle⁶.

Įvairioms atskirtųjų grupėms priklausantys žmonės nesugeba lanksčiai reaguoti į pokyčius visuomenėje ir savarankiškai prie

jų prisitaikyti. Todėl socialinė parama tokioms grupėms yra tiesiog būtina. Socialinė atskirtis dar labiau sustiprėja, jei žmogus negauna lauktos pagalbos. Socialinio dugno gyventojai reikalauja iš visuomenės materialinių išteklių, kurie būtų panaudojami jų būčiai gerinti. Šalies įstatymai ir programos numato benamių rėmimą ir jų grąžinimą į normalų gyvenimą. Todėl benamiai nuo socialinės politikos yra atskirti ne įstatymiškai, o fiziškai. Pripažįstama, kad jie priklauso visuomenei ir turi visas teises bei laisves, garantuojamas Konstitucijos. Tačiau praktikoje tik nedaug benamių sugeba jomis pasinaudoti. Dauguma benamių tiesiog nesikreipia į institucijas ir nesinaudoja jiems teisiškai priklausoma parama. Kaip rašė G. Simmelis, „vargšas tam tikra prasme yra anapus grupės, tačiau tokia jo padėtis [t.y. gaunama parama iš institucijų, vargšų globa – autorės aišk.] yra tikrai savitas sąveikos su ja būdas, kuris susieja jį į tam tikrą vienį su visuma šia platesniąja prasme“

⁶ Schema sudaryta remiantis šaltiniu: Oliwa-Ciesielska, Monika. 2004. *Piżtno nieprzypisania*. Poznań: Uniwersytet im. A. Mickiewicza: 32.

(Simmel 2007; 164). Nesinaudojimas šia „socialine akcija“, be abejojimo, skatina dar didesnę benamių atskirtį nuo visuomenės ir jos institucijų.

Socialinės atskirties laipsniai

Savo forma socialinė atskirtis įvairuoja nuo anksčiau įgytų padėčių ir teisių sumažėjimo iki visiškų jų praradimo. Todėl sąlygiškai galima skirti *dalinę* ir *visišką* socialinę atskirtį. Tai reiškia, kad galima kalbėti apie du socialinės atskirties laipsnius. Benamiai nuo visuomenės gali būti atskirti arba iš dalies, arba visiškai (žr. 7 pav.). Dalinė atskirtis susijusi tik su tam tikrų santykių praradimu, išsaugojant kitus žmogui įprastus ryšius. Visiška atskirtis reiškia visų santykių nutraukimą su socialinėmis grupėmis ir institucijomis. Pavyzdžiui, pgl.: benamiai, gyvenantys nakvynės namuose, ir benamiai, gyvenantys apleistuose pastatuose. Neretai dalinė atskirtis laikui bėgant perauga į visišką atskirtį nuo visuomenės.

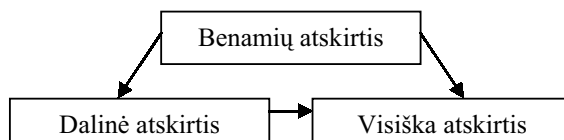
Tiesa, tyrimai taip pat rodo, kad ne visi benamiai patiria socialinę atskirtį. 2005 m. lenkų tyrėjas A. Pindral atliko benamių demarginalizacijos proceso tyrimą (Pindral 2005). Jis padarė išvadą, kad trumpalaikiai benamiai mažiausiai buvo linkę būti visuo-

menės atstumtaisiais. Asmenys, kurie trumpam laikotarpiui prarado būstą (pavyzdžiui, sugriuvus ar sudegus namui), aktyviai dalyvavo visuomenės gyvenime, nebuvo išstumti į pakraštį ir greitai integravosi į visuomenę. Tačiau vis dėlto, šio autoriaus teigimu, dauguma žmonių, ilgesniam laikui praradę būstą, anksčiau ar vėliau patiria socialinę atskirtį.

Išvados

Benamystės reiškinio atsiradimui Lietuvoje lemiamos įtakos turėjo aplinkybės, pradėjusios formuotis pereinamojo laikotarpio metu, kuris iš esmės transformavo žmonių santykius ir pareikalavo iš jų naujų adaptacinių gebėjimų. Neprisitaikę prie naujų rinkos sąlygų papildė benamių gretas ir atsidūrė visuomenės pakrašty.

Socialinė benamių atskirtis – tai daugiamatis vyksmas, susijęs su laipsnišku jų atskyrimu nuo ankstesnės socialinės aplinkos. Pirmas benamių žingsnis į atskirtį – tai būsto, nuolatinės gyvenamosios vietos praradimas ar neturėjimas. Po to seka visa aibė asmeninių, socialinių, ekonominių, institucinių procesų, atskiriančių asmenį nuo šeimos, visuomenės ir išstumiančių jį į užribį. Atskirtis yra dinamiškas procesas, turintis

7 pav. Benamių atskirties laipsniai

savo raidos etapus, pradedant pirmine atskirtimi (būsto ir šeimos praradimu) ir baigiant antrine atskirtimi (santykių su visuomenės institucijomis nutraukimu). Vieni benamiai patiria dalinę atskirtį, kiti – visišką.

Benamių atskirtis vienoje srityje glaudžiai susijusi su atskirtimis kitose srityse. Benamių atskirtis pasireiškia ir socialinių santykių, ir vartojimo, ir užimtumo sferoje, ir vidinio dvasinio gyvenimo srityje. Socialinę atskirtį reikėtų suvokti ne tik kaip žmonių atskyrimą nuo visuomenės, bet ir kaip jų pačių atsiribojimą nuo jos. Tokių bū-

du socialinė atskirtis yra dvipusis procesas, kurį derėtų analizuoti kompleksiskai, suvokiant sąveiką tarp žmogiškojo veiksnio bei atsakomybės ir socialinių jėgų vaidmens, formuojant žmonių gyvenimo aplinkybes.

Siekiant integruoti benamius ir stabdyti benamystės plėtrą šalyje, būtina atsižvelgti į realiai egzistuojančias benamystės priežastis ir formas. Tai leistų sėkmingiau įgyvendinti joms adekvačias prevencijos priemones, įtraukiant į šią veiklą ne tik valstybę, privačias bei visuomenines organizacijas, bet ir pačius benamius.

LITERATŪRA

Bachelard, Gaston. 1993. *Svajonių džiaugsmas*. Vilnius: Vaga.

Camus, Albert. 2002. *Rinktinės esė*. Vilnius: Baltos lankos.

Čiužas, Antanas. 2004. „Gyvenimo lygio pokyčiai ir nepritekliaus raiška“, *Socialinės grupės: nepritekliaus žmės*. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas: 9-25.

Giddens, Antony. 1987. *Social Theory and Modern Sociology*. Stanford: Stanford University Press.

Golinowska Sranislawa, Broda-Wysocki, Piotr. 2005. „Kategorie ubóstwa i wykluczenia społecznego: przegląd ujęć“, *Ubóstwo i wykluczenie społeczne*. Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych: 20-54.

Hayek, Friedrich. 1998. *Indywidualizm i porządek ekonomiczny*. Kraków: Znak.

Kasatkina, Natalija, Leončikas, Tadas. 2003. *Lietuvos etninių grupių adaptacija: kontekstas ir eiga*. Vilnius: Eugrimas.

Kronauer, Markus. 1996. „Soziale Ausgrenzung“ und „Underclass“: Über neue Formen der gesellschaftlichen Spaltung“, *SOFI-*

Mitteilungen 24: 61-64, žr. http://webdoc.sub.gwdg.de/edoc/le/sofi/1996_24/kronauer.pdf [žiūrėta 2007-01-22]

Mikulionienė, Sarmitė. 2005. „Socialinė atskirtis: sąvokos samprata ir vartoseną Lietuvoje“, *Socialinis darbas* 4 (2): 20-32.

Oliwa-Ciesielska, Monika. 2004. *Piętno nieprzypisania*. Poznań: Uniwersytet im. A. Mickiewicza.

Pindral, Aleksandr. 2005. *Uwarunkowania procesu demarginalizacji osób bezdomnych w Polsce*. Praca doktorska. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.

Ravenhill, Megan. 2000. *Homelessness and Vulnerable Young People: A social audit of Key-Change Charity's supported accommodation*. London: Centre for Analysis of Social Exclusion: 2, žr. http://sticerd.lse.ac.uk/case/_new/publications/keyword.asp?keyword=homeless [žiūrėta 2007-04-15]

Sen, Amartya. 2000. *Social Exclusion: Concept, Application, and Scrutiny*: 14, žr. http://www.adb.org/Documents/Books/Social_Exclusion/ [žiūrėta 2007-04-15]

Silver, Hilary. 1994. „Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms“, *International Labour Review* 133 (5-6): 531-578.

Simmel, Georg. 2007. *Sociologija ir kultūros filosofija*. Vilnius: Margi raštai.

Skurdo būklės Lietuvoje 2001 metų pranešimas. Vilnius: JTVP.

Townsend, Peter. 1979. *Poverty in the United Kingdom. A Survey of Household Resources and Standards of Living*. Harmondsworth: Penguin.

Understanding Social Exclusion. CASEbrief 23, June 2002, žr. <http://sticerd.lse.ac.uk/case/publications/casebriefs.asp> [žiūrėta 2007-01-27]

Valančius, Motiejus. 1972. *Raštai*. Vilnius: Vaga 1.

Valantiejus, Algimantas. 2007. Analitinės Ralfo Dahrendorfo kategorijos// *Sociologija. Mintis ir veiksmai*. Nr. 1. P. 33-50.

Vosyliūtė, Anelė (red.), Kasparavičienė, Vida, Maniukaitė, Gražina, Kocai, Elena. 2004. *Varguomenė: gyvensena ir vertybės*. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.

Антонян, Юрий, Бородин, Станислав, Самовичев, Евгений. 1982. „О некоторых неосознаваемых мотивах систематического занятия бродяжничеством“, *Вопросы борьбы с преступностью* 36: 3-15.

Ершов, Андрей, Хайруллина, Юлдуз. 2004. „Качество жизни и местное самоуправление в условиях социальной модернизации“, *Социологические исследования* 8: 63-70.

ABSTRACT

SOCIAL EXCLUSION OF HOMELESS AND ITS FORMATION

The paper analyzes the process of homeless social exclusion, its stages, also main levels and factors of exclusion. In the article it is maintained that not only heavy economic situation (destitution of home, unemployment, low incomes) of the homeless, intermitted social links and insufficiently effective social policy of the state condition their

exclusion, but also individual spiritual and mental features of the homeless themselves that determine their stigmatization and ostracism. Social exclusion of homeless is a double-sided process: firstly, it is predetermined by the peculiarities and conduct of the individual, secondly – by the social environment where he lives.

Įteikta 2008 05 05

Pateikta spaudai 2008 07 24

Socialinių tyrimų institutas, jaun. m. d.

Saltoniškių g. 58, Vilnius, LT-08105

El. paštas: elena.kocai@yahoo.com